

معرفی دو نمونه از اشیای منقول تاریخی وقفی استان زنجان

پرستو قاسمی اندرود^۱

چکیده: وقف به عنوان بارزترین مصداق بخشش، منشأ بسیاری از خدمات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است. سنت وقف در دوره‌های مختلف در بین متولیان، رجال، امرا و افراد مذهبی رواج داشته و افراد خیر و نیکوکار بخشی از ثروت، املاک و اموال منقول خود را وقف عام کرده‌اند که به عنوان باقیات و صالحات واقف باقی مانده است. این مقاله سعی دارد به دو نمونه از اشیای منقول تاریخی استان زنجان به نام ظرف سفالی مکشوفه از سلطانیه باکتابخانه وقف ابواب البر مربوط به دوره ایلخانی و سنگاب وقفی دوره احمد شاه قاجار مربوط به مسجد مهدیه زنجان بپردازد.

کلید واژه‌ها: وقف، ابواب البر، ایلخانی، سلطانیه، سنگاب، قاجار، زنجان.

معرفی ظرف سفالی مکشوفه از گنبد سلطانیه با کتیبه وقف ابواب البر

مقدمه

یکی از دوره‌های مهم تاریخی و تأثیرگذار ایران اسلامی، دوره ایلخانی می‌باشد که در قرن هشتم به پایتختی سلطانیه ایجاد شد. طبق نظر مورخان در این شهر و در جوار ارگ گنبد سلطانیه، بناهای بسیاری توسط سلطان محمد خدابنده تأسیس گردید که هویت تاریخی شهر را تشکیل می‌دادند. یکی از مهم‌ترین این بناها، مجموعه ساختمانی ابواب البر نام داشت. سلطانیه سومین پایتخت ایلخانیان بعد از مراغه و تبریز است که به این شهر مغولان قنغور اولانگ یا شکارگاه و چمنزار می‌گفتند. بنای شهر سلطانیه در سال ۷۰۴ ه.ق شروع و ساخت آن ۱۰ سال طول کشیده است. در احداث و گسترش این شهر بناهای وقفی و به‌خصوص پدیده شهری ابواب البر نقش تعیین‌کننده‌ای داشته است. از آنجایی که وقف تأثیر خود را بر شکل‌گیری و استخوان‌بندی این شهر از طریق سیستم ابواب البر گذاشته بود، آن را می‌توان یک شهر وقفی به حساب آورد.^۲ ابوالقاسم کاشانی مورخ دو دهه نخست قرن ۸ ه.ق معاصر الجایتو در این مورد می‌گوید: ابواب البر مشتمل بر چند ساختمان و مدارس، خانقاه، دارالشفاء، دارالضیافه و دارالحفاظ، دارالحدیث که تا ۱۹ عمارت می‌رسیده است.^۳ حافظ ابرو مورخ دوره تیموری از ساختمان‌های ارگ می‌گوید: سلطان الجایتو برای دفن خود در اندرون قلعه عمارتی ساخته است و آن را ابواب البر نام نهاده و گنبدی بزرگ و عالی که در اقصی نقاط بلاد اسلامی مثل آن عمارتی عالی نبود. گنبدش مثنی بزرگ عالی که قطر آن شصت گز است در غایت تکلف و ارتفاع آن صد و بیست گز چنانچه در اقصی بلاد عالم مثل آن عمارتی عالی نشان نمی‌دهند.^۴ شمس‌الدین محمد بن محمود آملی یکی از مدرسان ابواب البر سلطانیه در صفحه ۲۳۶ کتاب نفایس الفنون فی عرابس العیون مثل ابوالقاسم کاشانی گنبد سلطانیه را جدا از ابواب البر آورده است و می‌گوید: جهت مرقد خود

گنبدی عالی هشت منار بر سر آن ساخته و در حوالی آن ابواب خیر یا ابواب البر از جامع و خانقاه و... بود.^۵

سفال با کتیبه وقف ابواب البر

یکی از ظروف سفالی مکشوفه از کاوش‌های علمی باستان‌شناسی گنبد سلطانیه با تکنیک کنده زیر لعاب است. سفالینه‌های با تکنیک کنده زیر لعاب از قرن ۵ ه.ق. دوره سلجوقیان شروع و تا دوره ایلخانی ادامه داشته است. در این نوع تکنیک، سطح ظروف سفالی یا داخل ظرف یا خارج ظرف بنا به طرح و سلیقه سفالگر با نقوش و کتیبه کنده‌کاری مشخص و بعد آن را با لعاب یکرنگ شفاف می‌پوشانند. قسمتی که نقوش کنده‌کاری شده که حالت گودتری دارند در هنگام پخت لعاب در کوره پررنگ‌تر از زمینه اصلی سفالینه می‌شد. از ویژگی ظروف سفالی نقش کنده زیر لعاب در نیمه دوم قرن ۵ و اوایل قرن ۶ ه.ق. تغییر استفاده از خط کوفی به فارسی دری و نسخ می‌باشد. تولید این نوع سفال بیشتر در کنگاور، آمل، یاسوکنند، زنجان، قزوین، سلطانیه، همدان و گروس انجام می‌شده است.^۶

سفال‌های مکشوفه از گنبد سلطانیه

همان‌طور که اشاره شد سلطانیه مهم‌ترین پایتخت دوره ایلخانیان بوده و به طبع در آن بناهای مهمی ساخته شده که یکی از این مجموعه‌ها ابواب البر بوده است. در کاوش‌های باستان‌شناسی گنبد سلطانیه یکی از سفالینه‌های مکشوفه که با تکنیک کنده زیر لعاب کار شده و در تمامی موارد کشف شده به صورت کامل نبوده و قسمتی از کاسه سفالی می‌باشد در کف داخلی عبارت وقف ابواب البر یا ابواب البریه با خط نسخ نوشته شده که مربوط به همان بنای ابواب البر است. نکته مهم این است که این عبارت یا مشابه آن در دیگر ظروف سفالی دوره ایلخانی مکشوفه دیده نشده و گویا فقط در کاسه‌های سفالی با لعاب یکرنگ سبز رنگ با تنالیه‌های

متفاوت به کار می‌رفته است. موارد مورد مطالعه در ۵ قطعه می‌باشد. قطر پایه این ظروف از ۷/۵ تا ۹ سانتی‌متر است که برخی پایه کوتاه و برخی پایه بلند هستند.

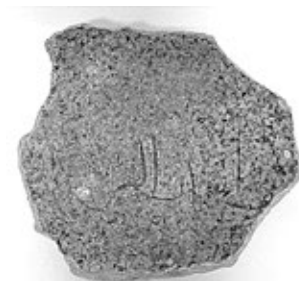
سفال شماره ۱

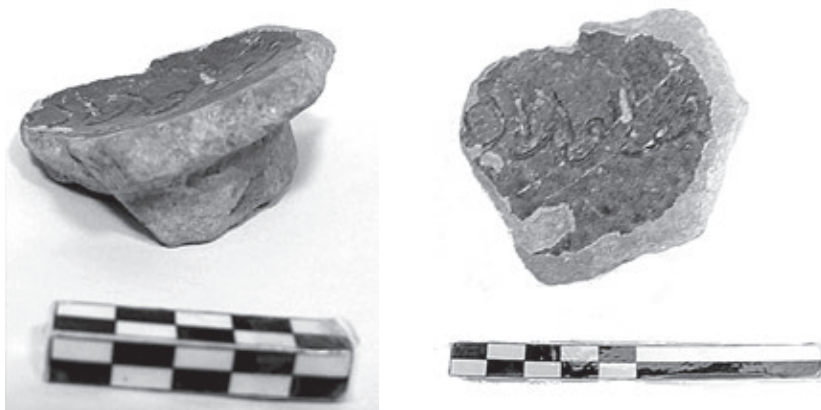

سفال شماره ۲

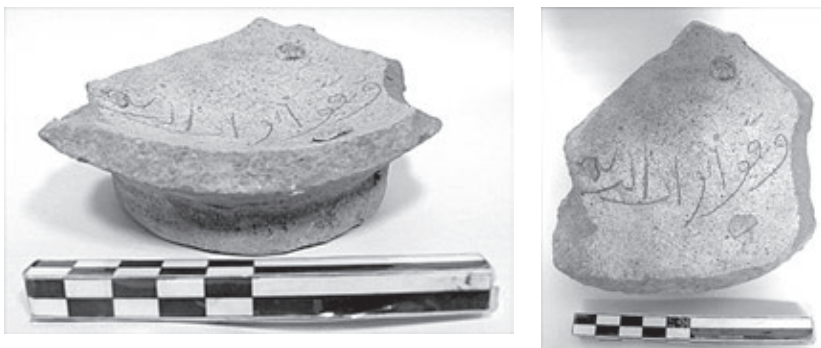

سفال شماره ۳

سفال شماره ۴

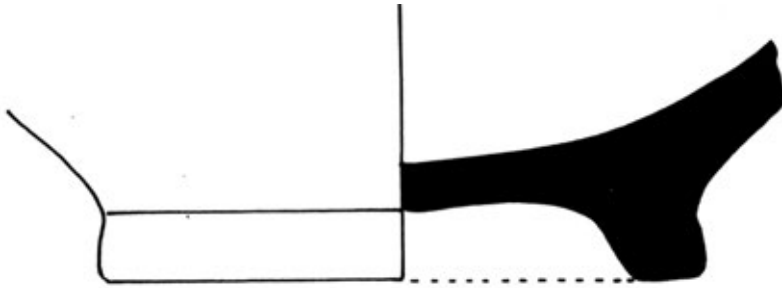

سفال شماره ۵

مقطع سفالینه‌های با کتیبه وقف ابواب البر

ظرف سفالی پایه بلند

ظرف سفالی پایه کوتاه

معرفی سنگاب وقفی زنجان

با برپایی سلسله صفویان شیعیان فرصتی یافتند که عقاید دینی خود را آشکار کنند. در این راستا آثار فرهنگی هنری جدیدی شکل گرفت که یکی از آنها سنگاب‌ها هستند که در بناهای مذهبی و عام‌المنفعه نصب می‌شد و به نمادی از عقاید شیعی و یادآور حادثه کربلا تبدیل شد. در دین اسلام اولین شرط انجام فرایض دینی طهارت و پاکی است. آب، مایه طهارت ظاهری است و باعث زدودن ناپاکی‌ها می‌شود. سنگاب، قدح سنگی بزرگی است که هزاران تشنه را بدون هیچ چشمداشتی سیراب می‌کرد و ضمن رفع تشنگی نمازگزار را آماده انجام فرایض دینی می‌نمود. نمازگزاران با وضو در سنگاب‌ها و رفع تشنگی ضمن لعنت فرستادن بر یزید ارادت خود را به اهل بیت علیهم‌السلام و یاران امام حسین علیه‌السلام نشان می‌دادند. کلمه سنگاب در لغت‌نامه دهخدا این گونه معرفی شده که ظرف بسیار بزرگ سنگی که می‌تواند آب را در خود نگه دارد و از سنگ یکپارچه تراشیده و در اماکن مذهبی و عام‌المنفعه نصب می‌شد. مهم‌ترین نیت در وقف سنگاب‌ها پیروی از سنت حسنه وقف و ارادت به امام حسین علیه‌السلام است که این مورد را در کتیبه‌ها و نقوش حک شده است و در دیواره بیرونی سنگاب‌ها می‌توان به وضوح مشاهده کرد. سنگاب‌ها همچون اعلامیه‌ای در بیشتر ابنیه مذهبی نصب می‌شد و به گونه‌ای مردم نمازگزار

را به یاد واقعه عاشورا و رویدادهای آن می انداخت و نشان ارادت مردم شیعه به اهل بیت علیهم السلام بود.

انواع سنگاب‌ها

سنگاب‌های نیم دایره توخالی؛ که در دو نوع پایه دار و بدون پایه هستند.

سنگاب مسجد امام اصفهان مربوط به دوره صفوی

سنگاب‌های مستطیل شکل توخالی؛ بیشتر سنگاب‌ها از سنگ مرمر و یا از سنگ‌های آهکی یا تراورتن تراشیده شده و وجه اشتراک آنها در یکپارچه بودن سنگ است. در تعدادی از سنگاب‌ها محلی برای گذاشتن کاسه مسی برای آشامیدن و پاشویه‌هایی برای ریختن آب اضافی تراشیده می‌شد.

معرفی سنگاب وقفی زنجان

این سنگاب از مسجد مهدیه شهر زنجان جهت حفاظت بیشتر به اداره کل میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری استان زنجان منتقل گردید. سنگاب به شکل

مستطیلی توخالی یکپارچه از سنگ تراورتن بوده که در بدنه بیرونی آن کتیبه‌ای در سه سطر با خط نستعلیق حک شده است. طول این اثر ۸۲، عرض ۵۲ و ارتفاع ۲۶ و عمق سنگاب ۲۱ سانتی متر می باشد.

سطر اول: یا امیرالمومنین ترا بنخاطر پسرت ابوالفضل العباس
 سطر دوم: در آخر عمرم از شر شیطان نگهدار وقف نمود کربلای پاشا بناء
 سطر سوم: فی غره^۷ شهر شعبان ۳۳۰ (احتمالا به خاطر کمبود جا، عدد ۱ حذف شده است. با این حساب سنگ به سال ۱۳۳۰ هـ.ق و دوره حکومتی احمد شاه برمی گردد.)

نمای دیگر از سنگاب وقفی زنجان

پی‌نوشت‌ها:

۱. کارشناس ارشد باستان‌شناسی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان.
۲. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۸۶، ص ۳۸.
۳. شهرهای ایران، ص ۱۶۵.
۴. همان، ص ۱۸۸.
۵. همان.
۶. مبانی هنرهای فلزکاری، سفالگری، نگارگری و...، ص ۱۴۸.
۷. غره: روز اول ماه قمری را غره گویند.

منابع:

۱. مبانی هنرهای فلزکاری، سفالگری، نگارگری و...، فائق توحیدی، نشر سمیرا، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۲. مقاله « نقش وقف در توسعه کالبدی شهرهای ایلخانی»، نویسندگان: حسن کریمیان و بهزاد مهدی‌زاده، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال ۲۲، شماره ۸۶، تابستان ۱۳۹۳.
۳. شهرهای ایران، محمدیوسف کیانی، نشر جهاد دانشگاهی، ۱۳۷۰.